

Топологія суб'єкта в агресивному медіасередовищі

О.В.Петрунко

Анотація. У статті аналізуються особливості самовизначення („розміщення”) суб'єкта в агресивному медіасередовищі, де одним із потужних соціальних аттракторів постає агресія, яку створюють і масово тиражують мас-медіа.

Ключові слова: агресивне медіасередовище, медіаагресори, медіаагресія, соціально-топологічний підхід, топологія суб'єкта.

Аннотация. В статье анализируются особенности самоопределения („размещения”) субъекта в агрессивной медиасреде, где одним из мощных социальных аттракторов выступает агрессия, которую создают и массово тиражируют масс-медиа.

Ключевые слова: агрессивная медиасреда, медиаагрессия, медиаагрессоры, социально-топологический подход, топология субъекта.

Abstract. Specifics of a Subject's self-determination (“placement”) in the aggressive media environment are studied in the article. Aggression is one of the most powerful social attractor of this environment being created and disseminated by mass media.

Key words: aggressive media environment, media aggression, media aggressors, social-topological conception, topology of a Subject.

Постановка проблеми та її актуальність. Сучасні високотехнологічні мас-медіа майстерно творять та у величезних кількостях „тиражують” найрізноманітніші „агресивні” меседжі, що містять елементи насильства, жорстокості, жахів і т.ін. і можуть бути означені як „інформаційно-психологічні агресори”, або „медіаагресія”. У зв'язку з цим справді велику проблему медіасупільства становить те, що ці штучно створені меседжі-„агресори” включаються у загальний його медіапростір, у середовище повсякденного

існування його жителів, у сукупний суспільний дискурс, в індивідуальну і масову свідомість тощо. Вони проникають навіть у ті сфери людської свідомості і суспільного життя, де провокація і вияви агресії вочевидь небезпечні, а також у ті суспільні інститути, які за визначенням мають жорстко це регламентувати і цьому протидіяти. Такі „медіаагресори” потенційно здатні активувати „агресивні” відгуки на рівні думок, емоцій, імпульсивних дій чи й системної поведінки. Тому вкрай актуальним видається питання про особливості самовизначення („розміщення”) суб’єкта в агресивному медіасередовищі, де одним з потужних польових чинників постає агресія, створена й розмножена мас-медіа та включена у тканину повсякденного існування мешканців медіасупільства.

З огляду на сказане, *метою цієї статті* є розгляд означеного питання з позицій соціально-топологічного підходу, що, на нашу думку, має досить високий пояснювальний потенціал.

Дослідження проблеми. У розвинутих інформаційних соціумах, які, завдяки мас-медіа, пронизані єдиними інформаційно-комунікаційними мережами і спільними знаково-символічними дискурсами й смислами, зростає вага соціальних чинників становлення суб’єктності. У зв’язку з цим цілком природним виглядає перехід від класичної (субстанційної, есенціалістської) до посткласичної (зокрема, соціально-конструктивістської) парадигми, що дедалі більше увиразнюється у сфері соціального знання. Одним із сучасних напрямів, сформульованих у парадигмі соціального конструктивізму, є соціально-топологічний підхід, відомий також як „соціальна топологія суб’єкта”.

Основні ідеї соціально-топологічного підходу (які, власне, не є принципово новими і сформулювалися ще за часів класичної знанневої парадигми) представлені у працях Л.Альтюссера, Дж.Батлера, П.Бергера, Ж.Бодрійяра, К.Гергена, Ж.Дельоза, Ж.Лакана, К.Левіна, Т.Лукмана, С.Московічі, М.Фуко, Р.Харре, О.В.Мерзлякова, О.Ш.Тхостова та ін. [4; 6; 8; 9; 11; 12; 13]. Вони в тому чи тому вигляді присутні, зокрема, у філософських і психоаналітичних концепціях суб’єкта, де останній розглядається крізь призму його здатності до

самоідентифікації як соціально опосередкованого процесу (І.Кант, А.Турен, А.Рено, А.Фрейд, З.Фрейд, К.Хорні та ін.), у філософських, соціологічних, семіотичних, психологічних та інших концепціях мови й мовлення, де йдеться про мовленнєву ідентифікацію та соціальну обумовленість мовленнєвих (дискурсивних) практик (Л.Альтюссер, Р.Барт, Ж.Дельоз, К.Леві-Стросс, К.Манхейм, У.Еко, Р.Якобсон, Н.С.Арутюнова й ін.), у в теорії суб'єктивації (М.Фуко), у теорії поля К.Левіна, який розглядав соціальне поле та існування у ньому саме крізь топологічні його конструкти, у „психології середовища” (К.О.Абульханова-Славська, А.В.Брушлинський, С.Л.Рубінштейн), де, зокрема, йдеться про активне творення („вибудовування”) суб'єктом себе самого у певному соціо-культурному та соціальному середовищі [1; 2; 8; 9; 10].

За соціально-топологічним підходом соціальна реальність розглядається не як сукупність окремих феноменів, „що існують самі у собі”, а як змістовно й енергетично насичений, поліонтологічний символічний простір соціальних топосів (суб'єктів, дискурсів, феноменів, позицій, ідентифікацій, почуттів, ставлень тощо), де „все з усім пов'язане” і „все на все впливає”. Основні концептуальні ідеї та „енергетичну” модель цього простору — як соціального поля — сформулював П.Штомпка, де він означив процесуальність усіх його структур і феноменів та „прозорість” („проникність”) їх кордонів [13]. Згідно з цією моделлю, у центрі філософської, соціально-психологічної й іншої рефлексії постає суб'єкт, котрий повсякчас самовизначається („розміщує” себе) у соціальному полі, впізнає, ідентифікує, репрезентує себе у його символічних (топологічних) структурах і дискурсах (О.В.Мерзляков) [9], передусім у тих, які постають перед ним як „непрозорі”, непередбачувані, проблемні, такі, що активують протест і спротив (О.Ш.Тхостов) [11].

З погляду Р.Барта, К.Левіна, Л.Д.Бевзенко, соціальне поле є для індивідів (й інших соціальних суб'єктів) певним ігровим простором, де кожний — потенційний („ще не-суб'єкт”) і такий, що вже відбувся („вже суб'єкт”) — має дотримуватися існуючих „правил гри” [2; 3; 8], що наперед і не ними встановлені. На думку В.О.Васютинського, взаємодія з соціальним середовищем

від самого початку набуває для індивіда характеру соціально-психологічного поля, а кожна ситуація його життя є частиною цього поля [6, с. 156] і, додамо: продуктом взаємодії з ним.

Соціальне поле (і медіасередовище — як приклад такого поля) є атрактивною структурою. Отже, важливими його ознаками є атрактивність і самоорганізаційний потенціал. Це означає, що процеси, які в ньому відбуваються, не так детермінуються ззовні, як ініціюються зсередини присутніми там атрактивними утвореннями, які й задають певні соціальні зв'язки, „запускають” певні думки, почуття, моделі поведінки (Л.Д.Бевзенко, О.М.Князева, С.П.Курдюмов) [3; 7]. Л.Д.Бевзенко називає їх „соціальними атракторами”. В.П.Казміренко вживає термін „атрактори соціальної свідомості”. Д.Мак-Фарленд і К.Лоренц говорять про „релізери” (і „соціальні релізери”), а О.В.Мерзляков, О.Ш.Тхостов — про „топологічні структури” („топоси”) і т.ін. Ці атрактивні утворення є досить сталими. За Л.Д.Бевзенко, їх не можна реформувати чи зруйнувати зовнішніми зусиллями, тому що вони є способом існування соціального поля (так само, як не можна розгладити хвилі на поверхні моря, тому що вони є способом існування морської поверхні) [3, с. 202]. І саме вони задають потрібні „щільність” і „пружність” соціального поля. Від їх „прозорості” (передбачуваності, безпроблемності) чи, навпаки, „непрозорості” (непередбачуваності, проблемності) для суб'єкта залежить, якими саме постануть перед ним соціальне середовище його існування і власне буття в ньому.

Згідно з ідеями соціально-топологічного підходу, Світ існує для суб'єкта (його свідомості) лише тою мірою, якою той змушений реагувати на нього (до нього пристосовуватися). На думку О.Ш.Тхостова, індивідуальна і соціальна свідомість у культурному, гуманістичному й інших своїх аспектах активується і, відповідно, формується лише у зіткненні з „непрозорістю іншого”, із його „запереченням” (коли це „інше” намагається її „поглинути”) [11]. Так і дитина, як потенційний суб'єкт, навчається „розміщуватися” у середовищі власного існування, в тому числі й у просторі соціальних відносин, виявляти себе для себе самої у ситуаціях зіткнення з „іншим”, досі їй невідомим (з новими людьми,

предметами, явищами). Спочатку „інше” являється дитині як вплив на її тіло і активація певних тілесних відчуттів, а дещо згодом — як вплив на її емоції, почуття, ставлення, уявлення, думки. Дитина дізнається про існування мислення, коли змушена розв’язати мислительну задачу чи прийняти рішення, про пам’ять — коли у потрібний момент та дає збій, про існування агресії — стикнувшись з нею в проблемній, „непрозорій” ситуації. За нормального перебігу ці процеси і феномени є „прозорими”, тому залишаються за межами сприймання. Пізнаються вони лише в умовах проблематизації, передусім у ситуаціях, коли виявляється їх „непрозорість” (непередбачуваність) і виникає необхідність чинити їм спротив. І саме „непрозорі” процеси й феномени сприймаються дитиною як зовнішній світ.

Створюючи для дитини певні умови фізичного і психічного існування, систему норм і правил, потрібні обмеження і заборони, а також технологію контролю за дотриманням цього всього, представники соціалізувального її оточення, по суті, створюють необхідну сукупність „спротивів” („систему соціальних топосів”, належні соціальні атрактори), які тиснуть на дитину (як тисне вода на того, хто в ній пливе) і зрештою формують її „психічне Я” і її „культурне тіло” [3; 9; 11; 12]. Активація й поступове посилення відповідальності, накидання дитині почуття провини за „невідповідність” і маніпулювання ними, власне, й є шлях соціалізації (шлях перетворення первинно біологічного і лише потенційно соціального „не-суб’єкта” на суб’єкта соціального, що відбувається як включення дитини в створене іншими й існуюче попри її волю соціальне середовище та належне (за існуючими правилами) „розміщення” її серед топологічних (атракативних) його структур.

Соціальні атрактори — це передусім ментальні феномени, або феномени людської психіки: ціннісно-нормативні, знаково-символічні й інші. Ними можуть слугувати й елементи соціального порядку, потенційно деструктивні почуття, суспільна агресія тощо, які, будучи інтерналізованими, перетворюються на феномени, здатні виконувати атракативну функцію. Як феномени людської свідомості соціальні атрактори неодмінно містять елементи духовного, морального і вже через це завжди мають певну модальність — позитивну чи

негативну. Як зауважує Л.Д.Бевзенко, духовність (як сама по собі, так і як елемент чогось іншого) є потужним атрактором соціальної свідомості. І зовсім не випадково до неї апелюють навіть у далеких від духовного сферах, при цьому досить часто перетворюючи духовне на об'єкт (чи інструмент) спекуляцій та маніпуляцій [3, с. 307].

Прикладом соціального атрактора є закон. Будь-який закон (у т.ч. закони топології суб'єкта) мусить бути жорстким, однозначним, передбачуваним. Лише жорсткі і невблаганні закони, за А.Ш.Тхостовим, забезпечують належний соціальний розвиток і гарантують його перспективу. Натомість „м'якість” закону (його „необ'єктивність”, можливість неоднозначно його тлумачити) утруднює його інтеріоризацію, зменшує гарантії неухильного його виконання, послаблює каральні його функції, а отже, „розмиває” кордони відповідальності, призводить до корозії індивідуальної й суспільної моралі, руйнує топологію соціального суб'єкта [12]. І тому постійні нагадування про неодмінне покарання за недотримання законів (соціальних норм і правил) надходять: 1) від соціального середовища — як агресивний спротив тих, чий інтереси зазнали утиску чи їх поставлено під сумнів; 2) від агресивних мас-медіа (як медіанасильство); 3) з агресивного медіасередовища (як наслідки споживання і узвичаєння насильства й агресії). Існування Закону не виключає можливість його порушення, але, по-перше, порушення не означає, що закон скасовано, а по-друге, воно передбачає обов'язкове покарання для порушника. Отже, йдеться не так про застиглість законів, як про неможливість беззаконня: „якщо Дракона вбито, його місце має посісти новий Дракон”.

Одним з потужних соціальних атракторів виступає агресія. Ситуації (умови, явища, феномени), що активують агресію і пов'язаний з нею страх, є одним з природних чинників ущільнення й унепрозорення буття людини, починаючи з найбільш раннього, дитячого віку. І не випадково, неначе за задумом Невидимої волі, ці ситуації (феномени, умови) спеціально і в належній кількості створюються соціалізувальним оточенням дитини. Вони міцно закріплені у культурному спадку людства (як „страшні” колискові, які матері

співають немовлятам, „страшні” казки, які дорослі читають дошкільнятам і молодшим школярам), зокрема, й у дитячій субкультурі (як „страшилки”, які діти переповідають одне одному із покоління у покоління).

У медіасуспільствах ці ситуації й феномени — у вигляді найрізноманітніших „медіаагресорів” (меседжів з елементами жорстокості, жахів, насильства, в тому числі й сексуального, та інших інформаційно-психологічних агресорів), які потенційно здатні активувати у глядачів агресивні думки, переживання, способи дій тощо — штучно творять і у величезних кількостях (значно більших, ніж це потрібно для нормального розвитку дітей, суспільства, соціуму) тиражують численні медіа. Соціальна проблемність та атрактивна спроможність „медіаагресорів” й ініційованої ними агресії змушують споживачів медіа визначатися стосовно цих феноменів, так чи так на них реагувати і відповідно до цього діяти.

Присутність у сучасному медіасередовищі „медіаагресорів” (як носіїв медіаагресії), а особливо величезний їх надмір у медіапросторі становлять потенційну небезпеку для глядачів і медіааудиторій, і ця думка практично не піддається сумнівам. Однак, роль, яку вони відіграють у становленні індивідуальної й колективної суб’єктності, та значення атрактивної їх функції є доволі суперечливими і не можуть тлумачитися однозначно.

З одного боку, медіаагресія є тим топосом (соціальним атрактором) медіасередовища, який поряд з так само характерними для нього новизною, динамічністю, множинністю й полізмістовністю, суперечливістю, здатністю породжувати нові смисли тощо) створює необхідні для нормального його функціонування і виконання ним своїх соціальних функцій „щільність”, „пружність”, „непрозорість”. Вона робить медіасередовище проблемним і значущим для тих, хто в ньому перебуває, і, що дуже важливо, не дозволяє їм втрачати пильність. Вільний від агресії простір притлумлює пильність і відповідальність тих, хто в ньому перебуває, так само, як ідеально чисте повітря притлумлює пильність тих, хто ним дихає. Унаслідок цього ймовірність екологічного забруднення того й того істотно зростає. Медіаагресія повсякчас

нагадує людям, що світ потребує не руйнування, а вдосконалення, а отже, виводить їх у вимір „одвічного”. У зіткненні з нею суб’єктність і, зокрема, її носії (індивіди, групи, соціуми) виявляють для себе і світу власне феноменологічне існування. Вона підтримує в індивідуальній і масовій свідомості стан „не-сну”, тобто особистої і соціальної мобільності, включення в соціальну реальність, де повсякчас ініціюється проблема „Добра і Зла”. Адже, згідно з відомим парадоксом етики, Добро потребує існування протилежного свого полюсу — Зла (чи принаймні припущення щодо існування останнього), оскільки абсолютне Добро, яке не припускає Зла, є, за М.Бердяєвим, деструктивним [5, с. 135]. Тож агресивні медіа неначе випробовують людство на „моральність”, а дорослих — на соціалізаційну компетентність й соціалізувальну спроможність, здатність бути у стані конструктивного діалогу з дітьми. А ініційоване ними агресивне медіасередовище, яке, власне, створене самими людьми, неначе за задумом і сценарієм Невидимої волі виступає як необхідна доцільність їхнього існування, спосіб утримання їх у сфері просоціального впливу, нагадування надміру інформованим і технологізованим жителям медіасупільства, що вони „не тримають Бога за бороду”.

З другого боку, життєдіяльність і соціалізація в умовах агресивного (множинного, нестабільного, тривогогенного) медіасередовища пов’язані з необхідністю повсякчас адаптуватися до проблемних умов існування і, отже, набувають вимушеного адаптаційного характеру і змісту. Адаптація стає для суб’єкта головним смислом, головним завданням розвитку, способом життя. Це активує потребу у самозбереженні (збереженні життя, ідентичності, психологічного статус-кво у відносинах зі світом), унаслідок чого автоматично включаються різноманітні — нормальні (доцільні „тут і тепер”) і невротичні (нормальні в минулому, але аномальні „тут і тепер”) — механізми психологічного захисту. Зокрема, найбільш типовою формою невротичного адаптаційного захисту є реакції і поведінка відчуження (уникнення, втечі). Поширення індивідуалізованих форм невротичного захисту на великі аудиторії стає проблемою суспільства, проблемою соціуму (соціальні неврози).

Вимушена адаптація до постійно присутньої в полі сприймання медіаагресії створює умови для усталення і кількісного збільшення в соціумі, зокрема, таких типів індивідуального і колективного соціального суб'єкта, як: 1) уникний (соціально пасивний, безініціативний, відсторонено-байдужий, обтяжений екзистенційними і соціальними страхами, для якого світ постає як несправедливий та агресивний); 2) егоїстичний (що живе „одним днем”, не відзначається екологічною свідомістю, спрямований на задоволення переважно егоїстичних інтересів і потреб; 3) маргінальний (Космополіт, Громадянин Світу, для якого не існує сталих прив'язок до конкретних соціальних груп, певних культури чи соціуму, „свого” суспільства).

Постійна присутність агресії у медіасередовищі активує й узвичаює дискомфортні емоційні стани тих, хто в ньому перебуває, зокрема, постійне очікування несприятливого розвитку подій, сприяє накопиченню негативних емоцій, зростанню тривоги й психічного напруження на всіх рівнях функціонування суспільства. Зрештою це послаблює адаптаційний потенціал людей, спричинює стресові розлади, сприяє появі агресивних тенденцій, деструктивних настроїв (апатія, екзистенційний страх, суїцидальні настрої, відчуття недосконалості світу й безглуздості життя, викривлення репродуктивних настанов, появі так званого „синдрому неадаптації” (загального тривожного стану, що супроводжується розладами когнітивної сфери, психічного самопочуття і соціальної поведінки).

Вихід медіаагресії за межі екранів аудіовізуальних медіа у реальне життя, включення її в суспільний дискурс і в свідомість людей збагачує досвід агресивних почуттів, створює умови для формування агресивного типу мислення, активує стан „агресивної готовності”, провокує на агресивні дії. Зокрема, тривале перебування у сфері впливу медіаагресії активує демонстративні виклики оточенню, ризиковані вчинки, безглузді або, навпаки, небезпечні для життя дії, бійки, вербальну агресію (лихослів'я, сексуальні вульгаризми) тощо. Такі імпульсивні, ситуаційні вияви агресії (поодинокі чи більш-менш регулярні), як правило, не є самоціллю, не мають свідомого наміру

завдати шкоди іншому і певний час вони не мають нічого спільного з системною поведінкою. Вони переважно мають природний для дітей інструментально-експериментальний характер і спрямовані на „завоювання” ними певних привілеїв (іграшок, статусу, уваги тощо). Тому агресію, яку діти при цьому виявляють, не можна кваліфікувати як ворожу. Просто діти не знають кращого й ефективнішого способу поводитися і діяти і не навчені цього.

Потенційно небезпечним у цих ситуаціях є те, що імпульсивна агресивна поведінка має тенденцію до узвичаєння, і в разі, коли експериментування дитини з агресивною поведінкою не дістануть однозначної оцінки і заперечення з боку соціалізаційного оточення, вона починає сприйматися як прийнятна, а отже, невдовзі може стати звичною і навіть системною. Не випадково серед медіадітей, які полюбляють і тривалий час поживають медіанасильство, поширюються й урізноманітнюються вияви проблемної, у тому числі й агресивної поведінки, в яких виявляється те чи те визначення стосовно агресії як соціального атрактора. З одного боку, це поведінка тих, хто відчужується від агресії, визначає її неприйнятність (чи обмежену прийнятність для себе) і не ідентифікує себе з агресором: 1) поведінка уникнення (або відчуження від агресії); 2) адиктивна (або поведінка залежності від того, хто сильніший, зокрема, й від агресора); 3) віктимна (або поведінка „добровільної” жертви агресії). З другого боку, це поведінка тих, хто ідентифікується з агресією, приймає її як можливий спосіб мислення, почуттів, поведінки, ідентифікується з агресором: 1) агресивно-дискримінаційні дії (вербальна агресія, цькування, задирання і т.ін, спрямовані на слабших); 2) аутоагресія (агресія, спрямована на самого себе); 3) агресивні дії некримінального характеру (лайки, бійки, погрози); 7) кримінальна агресивна поведінка.

Перетворення ситуаційної поведінки на звичку проблемно (зокрема, й агресивно) поводитися та системну поведінку залежить від того, як оточення дитини насампочатку реагує на її „неналежні” дії. Якщо такі дії не були своєчасно табуйовані соціалізувальним оточенням дитини, а отже, якщо вони неодноразово демонструвалися і були успішними (забезпечували дитині певні

„виграші” та привілеї), то вони, визначені дитиною як доцільні, стають добре „вивченими” й міцно закріпленими в поведінковому репертуарі, а відтак „переробити” їх дуже складно. Замість піддатися „перевихованню”, дитина скоріше може вдатися до пошуку соціального (навіть кримінального) середовища, де засвоєна і звична для неї поведінка схвалюється, а дія соціального контролю істотно послаблена або має викривлені форми.

Неначе за задумом Невидимої волі, найчастіше діти неприховано і навіть умисно демонструють дорослим те, що у фаховій літературі з психології і педагогіки, а також у педагогічно-виховній практиці відомо як проблемна поведінка. Ця поведінка має приховану мету: вона привертає увагу до дитини з боку соціалізувального її оточення, сигналізує дорослим про те, що щось відбувається не так і що слід негайно вжити корекційних заходів. Як тлумачить більшість психолого-педагогічних словників, проблемною є така поведінка дитини, яка створює проблеми для дорослого її оточення і тим самим викриває неспроможність дорослих налагоджувати з нею ефективну взаємодію. Згідно з цим поглядом відповідальність за проблемну поведінку дітей перекладається з на соціалізувальне їх оточення, і це змушує останніх до самовдосконалення й підвищення своїх компетенцій, аби слугувати дітям, як це передбачено Невидимою волею, надійним соціально-психологічним ресурсом в непростих умовах агресивного медіасередовища.

Висновки:

1. Медіаагресія є потужним атрактором агресивного медіасередовища, який активно „переспрямовує”, привертає до себе увагу медіааудиторій, змушує зважати на себе, визначатися стосовно себе і зрештою опосередковує топологію („розміщення” і розвиток) суб’єкта не лише у цьому середовищі, а й просторі власної суб’єктності.

2. „Розміщення” суб’єкта стосовно медіаагресії залежить від її прозорості (пребачуваності) чи непрозорості (непередбачуваності) для нього. „Прозора” агресія не існує для суб’єкта як атрактор і не є чинником його становлення. У разі її „непрозорості” суб’єкт мусить визначатися щодо неї. Завдяки дії

механізму „ідентифікації — відчуження”, за одних умов він ідентифікується з нею, привласнює її як можливий спосіб мислення, почування, поведінки, за інших (і це більш природний спосіб розміщення суб’єкта стосовно агресії) — відчужується від неї, визначає чіткі межі її прийнятності для себе.

3. На відміну від дорослих, які здебільшого визначилися стосовно агресії і певним чином „розмістилися” у соціальному просторі, де існують численні агресори, більшість дітей перебуває у стані цього визначення („розміщення”). І за соціально прийнятні результати цього відповідальні не діти („ще не суб’єкти”), а дорослі. У разі мовчазної згоди дорослих щодо агресії природні експерименти дітей з нею можуть набути системного характеру.

Список використаної літератури:

1. Абульханова-Славская К.А., Брушлинский А.В. Философско-психологическая концепция С.Л. Рубинштейна: К 100-летию со дня рождения. — М.: Наука, 1989. — 248 с.
2. Барт Р. Мифологии / Пер. с фр. — М.: Изд-во им. Сабашниковых, 2000. — 320 с.
3. Бевзенко Л.Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций. — К.: Институт социологии НАН Украины, 2002. — 437 с.
4. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. — М.: Academia-Центр, Медиум, 1995. — 336 с.
5. Бердяев Н.А. О назначении человека. — М.: Республика, 1993. — 383 с.
6. Васютинський В.О. Інтеракційна психологія влади. — К.: КСУ, 2005. — 492 с.
7. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Законы эволюции и самоорганизация сложных систем. — М.: Наука, 1994. — 238.
8. Левин К. Теория поля в социальных науках: Пер. с англ. — СПб.: Сенсор, 2000. — 368 с.
9. Мерзляков А.В. Топология социального субъекта (Герменевтический аспект): Автореферат дис. канд. филос. наук: 09.00.11. — Ижевск, 2003. — 19 с.
10. Фуко М. Наглядати і карати: Народження в’язниці / Пер. з фр.— К.: Основи, 1998. — 392 с.
11. Тхостов А.Ш. Топология субъекта (опыт феноменологического исследования) // Вестник Московского университета. — Серия 14. Психология. — 1994. — № 2. — С. 3-13.
12. Тхостов А.Ш. Топология субъекта (опыт феноменологического исследования) // Вестник Московского университета. — Серия 14. Психология. — 1994. — № 3. — С. 3-12.
13. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества / Пер. с польск. — М.: Логос, 2005. — 664 с.